

יובל שנים לקונגרס הציוני הי"ז

ז'בוטינסקי והקונגרס הציוני, 1931

המשבר בתנועה הציונית **יוסף נדבה**

למלאת מאה שנה להולדתו של ז'בוטינסקי, ניתנה הזדמנות להתייחד עם זכרו, לעסוק במשנתו, להרהר בקָעלו ולנסות ולפַענח כמה סוגיות שעדיין מתלבטים בהן ההיסטוריונים. הואיל ומחדש רב-פעלים היה האיש בתחום הציוני עולות ומרצות כמה שאלות "אילו" לגבי צעדיו החלטותיו: מה היו עלולים להיות פני הדברים היום אילו נהג ז'בוטינסקי אחרת ממה שנהג בחייו, והאם יש למנותו בין האישים-הגיבורים מעצבי ההיסטוריה, לפי האסכולה הקארליילית? במה צדק ובמה טעה, והרי במו-פיו הודה והעיד בו בעצמו שפעמים נשתבשו מהלכיו והוא נתפס לטעויות.

דומה, ששאלה אחת שנוייה במחלוקת היסטוריונים עדיין לא הוכרעה עד עצם היום הזה: האם צדק בפרישתו מן ההסתדרות הציונית ובהקמת ההסתדרות הציונית החדשה בשנת 1935? הנקט צעד קיצוני זה בעקבות שיקול-דעת, או שמא נדחף לכך על-ידי כמה מתלמידיו קצרי-הרוח? בחייו הלכו אחריו, ברובם המכריע, המוני אנשי מפלגתו בלא עירעור, מהם בודאי כאלה שראו בו מה שהוא עצמו ראה בהרצל, "נביא מנהיג בחסד-עליון, שאף לטעות ולתעות כדאי אחריו"¹, ומהם שבאמת ובתמים לא האמינו כי תשועת העם תבוא מן הקונגרסים הציונים ובדרך ה"משחק" הפארלמנטארי; הללו תפסו את הציונות תפיסה מהפכנית, וברור היה להם, כי גם עליה צריכים לחול כללי תנועות-שיחרור, שדרכן היא דרך המאבק ה"חוץ-פארלמנטארי".

שנת המיפנה בקאריירה הציונית של ז'בוטינסקי היתה 1931, והמאורעות שנתחוללו במרוצת השנתיים שקדמו למיפנה הזינו את היסודות הדראמאטיים של הקונגרס הציוני הי"ז. אחרי פרעות תרפ"ט דומה היה כי הציונות עומדת לפני שוקת שבורה: רבים וטובים חרדו שמא עומד להקיץ הקץ על התנועה הלאומית. הישוב העברי נלחם על נפשו לנוכח מעשי-הרצח האכזריים של הפורעים הערביים, וממשלת המאנדאט לא זו בלבד שלא נחלצה להגן על המפעל הציוני בארץ-ישראל במלוא התנופה ותוך הכרזה מחודשת על איתנות הבטחתה המקורית ליהודים, אלא שהיא התנכרה לקרבנות ההתקפה וביקשה להתכחש ולקצץ בהתחייבויותיה; כך פירש המחנה הציוני את "הספר הלבן" של פאספילד (1930), ואפילו "איגרת מאקדונאלד" (פברואר, 1931), שנתכוונה לרכך את הגזירות ולשכך את זעם היהודים, לא הניחה את דעתם של חוגים רבים כישוב העברי. "ממשלת חברון" נתגלתה בכל מערומי צביעותה. לראשונה החלו מנסרים בחוגי המאכסימאליסטים של המפלגה הרביוניסטית (הצה"ר) קלות הקוראים למרד גלוי ב"שלטון הזר"; מעתה ואילך ראו הללו בשלטון הבריטי את האוייב העיקרי, במקום בערבים.

התנועה הציונית הגיעה למשבר חמור, וההרגשה הכללית שרווחה אז הציבעה על צורך בשינוי-ערכין ובחילופי-גברי בהנהגה. קרנו של ד"ר חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, וקרן האסכולה ה"ווייצמנית", ירדו ככל שהעמיקה והלכה האכזבה מאנגליה. תביעה למדיניות ציונית תקיפה יותר ולהתנערות מדרכי פיוס וכניעה עלתה מן הרחוב היהודי. שורות המפלגה הרביזיוניסטית נתרצבו והלכו, ביחוד במזרח אירופה. מספר צירי המפלגה לקונגרס ה"ז היה 52 לעומת 21 ב-1929; בכך נהפכה המפלגה השלישית בגודלה (כ-21% מכלל הצירים). לעומת זאת ירד כוח יריביה – מפלגות הפועלים – מ-81 ל-75 צירים. רוב צירי המשלחת האמריקנית לקונגרס נימנו עם האופוזיציה, ואחד מראשיה, ד"ר סטיפן וייז, הוקיע בלשון בוטה במיוחד את בגידתה של בריטניה בציונות וגינה את ד"ר וייצמן על כי הוא מוסיף להתרועע זמן רב מדי עם המדינאים האנגלים ומשתתף במשתאותיהם.² גם רוב חברי "המזרחי" וצירי המפלגה הראדיקאלית (בראשותם של יצחק גרינבוים וד"ר נחום גולדמן) נימנו עם האופוזיציה לד"ר וייצמן ושאפו לבחור בהנהלה חדשה.

באותה שעה של "ליקוי-המאורות" בציונות, כשנתקדרו שמייה עקב עירפול הנוסחות וטיטושוש המושגים, דרש ז'בוטינסקי כי יוחלט מפורשות מהי "המטרה הסופית" של הציונות. הוא טען כי כל המבקש להעפיל בנתיב ההגשמה מן ההכרח שיזהה את יעדו בבהירות. כל שאינו רואה את סוף דרכו, חזקה עליו שיבוא לידי מבוכה ורפיון-רוח. ז'בוטינסקי דרש לחזור אל "תכנית באזל" ולהכריז בריש גלי, כי מטרתה הסופית של הציונות היא להקים מדינה יהודית, בעלת רוב יהודי, משני עברי הירדן. בכך ביקש לבחון את נחישותו הרעיונית של הקונגרס הציוני.

בנקודה זו חלק ד"ר וייצמן על תורת הרביזיוניזם מן הקצה אל הקצה; הוא שלל מה שנראה בעיניו בבחינת ציונות "דקלאראטיבית", ובשאיפתו להביע מורת-רוח מהלך-הרוח ה"שובניסטי", הסתבך בהצהרותיו. בנאומו בישיבת הוועד הפועל הציוני בברלין (ב-27 באוגוסט, 1930) הכריז, כי "המדינה העברית לא היתה מטרה כשהיא לעצמה, אלא רק אמצעי למטרה",³ ובעצם ימי הקונגרס עוד הרחיק לכת בהצהירו לסופר סוכנות הידיעות היהודית יט"א: "אין לי הבנה ואהדה לדרישה להשיג רוב יהודי בארץ-ישראל. רוב אינו ערובה לבטחון, ורוב אינו נחוץ לפיתוחה של ציביליזציה ותרבות יהודית. העולם יפרש את התביעה לרוב יהודי כך, שאנו רוצים להשיגו כדי לגרש את הערבים מן הארץ".⁴ ההצהרה חוללה סערה בקונגרס והביכה אפילו את חסידיו של ד"ר וייצמן. לשווא ניסה נציג הפועלים, ד"ר חיים ארלוזורוב, לחלצו מן המיצר; ד"ר וייצמן התעקש ולא חזר בו מדבריו. בעקבות חילופי-דברים קשים החליטה מליאת הקונגרס להעביר את הדיון בשאלה זו לוועדה המדינית, וזו הגישה לקונגרס את הצעת-ההחלטה הבאה: "הקונגרס מצטער על הדעות שהביע ד"ר וייצמן בראיונו ליט"א ורואה את תשובתו לשאלתא כאינה מניחה את הדעת".⁵ ההצעה נתקבלה ברוב של 123 נגד 106,⁶ ובכך הביע הקונגרס, למעשה, אי-אמון בד"ר וייצמן.

ב"רי היה כי בכך נחרץ גורל מנהיגותו, ולפי ד"ר נחום גולדמן הוסכם בינו לבין ד"ר וייצמן עוד לפני פתיחת הקונגרס, שהלה יפרוש מן הנשיאות מרצונו.⁷

"הנסיון האחרון"

השתתפותו של ז'בוטינסקי בקונגרס הי"ז היתה בבחינת "הנסיון האחרון" לכבוש את ההסתדרות הציונית מבפנים, אף שבתוך לבו שוב לא האמין בכך, למרות עליית כוח מפלגתו בבחירות וחרף משב-הרוחות האוהד לרעיונותיו בקרב שאר המפלגות, פרט למפלגת הפועלים. מלכתחילה היתה השתתפותו בקונגרסים הציוניים בגדר מעשה מאוס בעיניו, בבחינת אכיפת מצפונו שבלא בטובתו. הוא נטל חלק ב"משחק" כאילו כפאו שד וראה בכך כניעה ללחצים ותשלום מס-חסד לחבריו ואוהדיו. כל שביקשו לתלות את קולר-האשמה בכך, שז'בוטינסקי מגלה אדישות כלפי הקונגרסים הציוניים, בעמיתיו הרביוניסטים הקיצוניים, ביחוד בחזית ארץ-ישראל, — נתפסו לטעות. רגשות "פרישה" קיננו בלבו מנעוריו, ומלכתחילה נגרר אל המחנה הציוני הרשמי והמאורגן תוך רתיעה נפשית; תמיד ראה עצמו שם בבחינת "אבל בין חתנים", "אורח לשעה", לא תושב קבע. סגולתו כמנהיג ניכרה בייחודו, במצב-נפשו האינדיבידואליסטי. כינור רב-מיתרים היה, מרבה צלילים, אך קסמו היה טמון במנגינתו המיוחדת לו. מעולם לא השתלב ככלי-לווי במכלול התומורת, וכשביקשוהו להצטרף אליה והוא נעתר לבקשה, נשמעה לרוב המאזינים נעימתו בה צורמנית. באוטוביוגרפיה שלו הוא מעיד על עצמו, שהוא נתברך בתכונה יוצאת-דופן; הוא מעורר תמיד רוגז בחבורה שהוא יושב בתוכה, גם כשאינו מתכוון לכך. בשעה שהוא נימנה עם חברי ההנהלה הציונית (בשנים 1921-1923), ניסה יצחק גרינבוים להסביר את התופעה, שלפי דבריו התבטאה בכך, ש"ז'בוטינסקי הוא גיבור כל ישיבותינו... ויש לו הכשרון לשוות אופי דראמאטי לדברים שאינם דראמאטיים כלל".⁸ לימים נתחוור כי תכונה זו של ז'בוטינסקי היא מסימניו של הנביא שאינו יכול לכבוש את נבואתו. בהסתדרות הציונית חש עצמו ז'בוטינסקי זר, נכרי, לא בביתו; האידיאל המשותף אמנם זימן אותו ואת שאר מנהיגי הציונות לישיבה בכפיפה אחת, אך לכלל עבודת-צות לא הגיעו הדברים, כי עד-מהרה נפרדו דרכיהם ובשל חילוקי-דעות היו ההתנגשויות ביניהם בלתי-נמנעות. ז'בוטינסקי קורץ מחומר אחר. הוא נטה להעזה ולקריעת מסכי-צביעות תוך כפירה בגינוני-חן, מחוייבי תקנון-החברה, בעוד שיריביו בחרו במתינות ודגלו בדרך הפשרה. הוא חיפש קפנדריא לציון, בעוד שיריביו ביקשו לסלול את "דרך המלך" מתוך אורך-רוח. הוא תפס את הציונות תפיסה מהפכנית, בעוד שהם ראו במפעל הציונית תהליך איבולוציוני ממושר, בבחינת "מי השילוח ההולכים לאט". הוא שיווה לנגד עיניו תמיד את "שעון החול" הציוני המתרוקן והולך בקצב מהיר, כמוהו כאדם המתפרץ מתוך בית העולה באש, ואשר על כן אינו גורס את דרך השתדלנות והגבאות. המסגרות הציוניות הרשמיות כבלוהו והחניקוהו. ברור היה לו, כי הציונות תתגשם רק כאשר יעוצב

טיפוס עברי חדש, ובעיקרה משמשת הציונות בית-יוצר לרוח חדשה. "יש לנו צורך בטיפוס-אדם חדש בשביל התנועה הציונית, לא רק במצע חדש", כתב.⁹

על טיבה של ההנהגה הציונית עמד ז'בוטינסקי עוד בקיץ 1915, בפגישתו עם חברי הוועד הפועל הציוני בקופנהאגן; הללו ניסו להניאו ממאמציו להקים את הגרוד העברי, ובין שאר אמצעיהם ביקשו להלך עליו אימים; טענתם היתה שמעשיו עשויים להמיט שואה על הישוב העברי מידי התורכים. לאחר דיונים מיגעים נתחוויר לו שאין בינו לביניהם לשון משותפת. "ויכוחנו בזכו והבל", אמר להם והציע "פשרה, כעין חוזה מעשי. אתם תצהירו כי ההסתדרות הציונית תשמור על נייטרליות גמורה, ואין לה כל מגע וקשר עם תכניות הלגיון; ואני אצא משורות ההסתדרות, אצא גם רשמית וגם למעשה, ואמשיך את פעולתי בתור פרט. לא אפריע לכם וגם אתם אל תפריעוני".¹⁰

אבל הם החליטו לנסות ולסכל את מפעלו, ו"פתאום נמצאתי לכד במערכה למול ההסתדרות הציונית כולה לכל תפוצותיה".¹¹

לקח זה שלמד ב-1915 לא היה לקח לשעה, כי אם לכל חייו; כל הכרתו זעקה בו לפעילות עצמאית, ועם זאת נאלץ, בתוקף המסיבות, לחזור ל"סורו" עוד פעמיים, ותוך כדי נסיון מחדש לשתף פעולה עם המנהיגות הציונית הרשמית שבע כפל מרורות-אכזבה.

"כיבוש" או פרישה

כאשר התפטר מן ההנהלה הציונית בינואר 1923 פרש גם מן ההסתדרות הציונית,¹² ולימים (לאחר הקונגרס הי"ז) הסביר את הרקע הנפשי לצעדו זה: "אני איני קשור בשום סנטימנטים להסתדרות הציונית; חדלתי להאמין בה מזמן; אני חושב שהיא נוטה באופן אורגאני לבגידה ללא סוף, ואת 'כיבושה' (כפי שידוע לידיד), אפילו הצליח, הייתי חושב לכיבוש של מדבר סאהארה, או לדבר מה גרוע מזה. ב) לעבודה עצמאית, לכל הפחות – מדינית, – התרגלתי עוד מימי הגרוד והתחלתי לחלום עליה שוב משנת 1923. אם כן: הנני אדם מתאים לכך בהחלט, כדי שלא להתעסק ב'ביקורת של וייצמן', אלא, להיפך, להשתדל בכל מאמצי כוחותי לכוון 'פעולה' מיוחדת משלנו... והנה, אני מביט אחורנית, על שבע שנות עבודתי בברית הצה"ר, ואני רואה: במשך כל הזמן הזה עבדתי, עבדתי לפעמים כפרד, רק לשם אותו העניין, שאני בז לו ושאיני מאמין בו, כלומר – לשם 'כיבוש' הקונגרס. עצם העבודה וכל פרט בה עוררו בי גועל-נפש אמיתי ועמוק. לבקר את פעולותיה של איזו הנהלה, שחשבתי אותה באמת ובתמים לאפס קיבוצי, ואם פשוט התעצלתי לעקוב אחר 'פעילותה', לשכנע את הבוחרים 'הצביעו בעדנו' בשעה שאני יודע בנפשי, שאמנם כל דברי הם אמת קרושה בשבילי, אבל אני אומר את האמת הזאת לאנשים זרים – משל, נגיד, לאותו בן-הלאום הסיני, השופך את לבו בפני בני פטגוניה; וביחד – לנסוע לקונגרסים, לחיות שבועיים באווירה המבחילה והזרה הזאת, ולפנות לכינוס

הזה של אנשים זרים בנאומים נימוסיים בגרמנית, בשעה שהביטויים היחידים שהייתי יכול להביע את יחסי אליהם בכנות לקוחים דווקא מאוצר-המלים הרוסי ... כל ידידי יודעים עד כמה שכל זה עורר בי גועל...¹³

צר היה לו לז'בוטינסקי לבזוז את זמנו על תעמולה ערב הקונגרסים הציוניים ועל מתיחת ביקורת על ההנהגה הציונית בימי התכנסותם. מוטב היה, לדבריו, אילו הקדיש עצמו באותן השנים לדברים מעשיים, כגון הקמת חמישים חנויות בתפוצות הגולה למכירת סחורות מתוצרת הארץ, כשם שהטיף בשעתו, בחמישים הרצאות, בערי "תחום המושב" על התרבות העברית, ומכל מקום היתה פעולתו נושאת אופי יעיל יותר אילו, לפחות, נשא את דבריו באזני חברי תנועת הנוער בית"ר.¹⁴

מפלגת הצה"ר נוסדה ב-1925, ושלא בטובתו נגרר ז'בוטינסקי אחר דעת רוב שאר המייסדים, שהטיפו למאבק בתוך המחנה הציוני לכיבוש השלטון. מעולם לא נמוגו פקפקיו לגבי התבונה שבטאקטיקה זו. מלכתחילה חתר לפרישה ולפעילות עצמאית, אך היה מנוע מנקיטת קו זה בשל התנגדות רוב חבריו. שנים מספר התאזר בסבלנות, מתוך שהאמין שבבוא היום תבשיל ההכרה גם בלב עמיתיו שאין טעם להיאבק על השלטון מבפנים. כאמור, היו במפלגתו גם חוגים שהטיפו לפרישה, אך הרוב המכריע עדיין היה משוכנע באפשרות כיבוש השלטון מבית, ואילו הוא, שלא היה נייטראלי כלל ועיקר, נאלץ לפשר בין שני הזרמים, להחזיק ברסן שני הכוחות המבקשים להתפרץ לשני כיוונים קוטביים, כדי לשמור על אחדות התנועה. בשלב זה היה האיחוד הפנימי בעיניו בבחינת ערך עליון. הוא חשש מפילוג, שהיה עלול לפורר את התנועה בטרם נחלצה למאבק של ממש.

במכתבו לוועד המרכזי של הצה"ר בארץ-ישראל, שחבריו לחצו עליו לפרוש מן ההסתדרות הציונית, כתב ז'בוטינסקי: "אני עצמי מתנגד לכל נקיפת-אצבע שגורמת לנו לבזוז את מרצנו על קונגרסים, לאנדסמאנשאפטים ואפילו על הוועד הלאומי (אבל) כיום אין זאת דעתם של כל הרביזיוניסטים, אפילו לא של מחציתם. . . תוך שנה אולי ישתנה הלך הרוח הזה. אבל כעת תגרום כל הדגשת עקרון היציאה מן ההסתדרות הציונית לפילוג ולפרישתם של חברים חשובים. אינני חושב שזו הדרך הנכונה... עלינו תמיד להמתין עד שתבשיל הנפש המפלגתית המיוחדת הזאת בהדרגה לקראת מסקנות מסויימות."¹⁵

במכתב אחר כותב ז'בוטינסקי: "אני חושב כי הוא (מאיר גרוסמן, שעמד בראש המתנגדים לפרישה, — י.ג.) טועה, אבל אני מבכר להיות המוותר בכל מלהרשות פילוג או ריב."¹⁶ ובאותה רוח, אך ביתר גילי-לב, הוא מתאר את מצב-הדברים במכתבו לשלמה יעקבי, מתלמידיו-ידידיו הנאמנים ביותר: "לא אתן לברית (הצה"ר) להתפורר... אם אראה כי 'יציאה' (מן ההסתדרות הציונית) עלולה להביא לנשירה של חלק גדול מן הברית או לנשירה של כמה ממייסדיה, או אפילו לפאסיביות מצידם, אעדיף להיכנע. לא יתכן להתחיל לבנות את המפלגה מחדש, — זקנתי מדי בשביל

זה. אלה מבינינו המבקשים להישאר בהסתדרות הציונית ולהמשיך בנפתולים לניחוח הביצה הזאת, יוכלו להוסיף ולעסוק בספורט הזה, להשתתף בקונגרס וליצור בקונגרסים סיעות, – בתנאי, מובן, שיקבלו עליהם את עליונותה של המרות שלנו... מה שנוגע אלי, מובן, ש'אצא' אם לא נכבש הפעם (הכוונה לקונגרס הציוני הי"ז, – י.ג.) את ההסתדרות הציונית... אתמסר לבית"ר ולקן תל-חי".¹⁷

שאלת הפרישה או כיבוש הקונגרס הועלתה על-ידי ז'בוטינסקי בישיבת-לילה סגורה בוועידה העולמית הרביעית של הצה"ר, בפראג, ב-15 באוגוסט, 1930, וחוללה פולמוס חריף. ז'בוטינסקי טען כי אין טעם לבזבז מאמצים על "כיבוש" הקונגרס; הוא לא האמין באפשרות הנצחון, משום שהרביזיוניזם איננו לפי עצם מהותו מפלגה מדינית ואידיאלוגיה בלבד, אלא תנועה לגיבוש "גזע פסיכולוגי" חדש, בעל מנטאליות מיוחדת, שיחולל בכוא היום את המהפכה הציונית.¹⁸

הפולמוס לא הוכרע בוועידה, אך ההכרה שנתגבשה, מכל מקום – הכרתו האישית של ז'בוטינסקי – היתה ש"הקונגרס הבא (הי"ז) יהיה הנסיון האחרון".¹⁹

ההיערכות לקראת הבחירות לקונגרס הי"ז לא עוררה בז'בוטינסקי התלהבות יתירה: "כלום יש לנו עתה במחצית השניה של 1930, עניין ב'כיבוש' ההנהלה הציונית?" שאל במושב המליאה של ההנהלה העולמית של ברית הצה"ר. "העמדות המדיניות של הציונות מעורערות כל כך שאפילו משה רבנו לא היה מצליח לתקן אותן תוך שנתיים".²⁰

הסיכויים לנצחון רביזיוניסטי נראו טובים, אך ז'בוטינסקי היה מפוכח מאד מבחינת התוצאות הצפויות: "רבים יצביעו בעדנו. משלחתנו לקונגרס תהיה רבת-רושם; בכמה סיעות קרובות יכול להתעורר חשק להעניק לנו את ה'שלטון', אבל בניתוח סופי לא יהינו לעשות זאת. רבים יציעו קואליציה בלי עדיפות לנו (אני מקווה שלא נקבל זאת). ההנהלה תהיה שוב או וייצמנית, או – פשוט כדי להתעלם מאישים – איזה גולאש: אוסישקין-סוקולוב-גרינבוים. אינני יודע מה רע יותר, וגם לא איכפת לי".²¹

לנוכח אפשרות כזאת קרא ז'בוטינסקי לחבריו להיכון לפרישה מן ההסתדרות הציונית ולהקנות למפלגה מעמד של "אסיפה מכוננת של ההסתדרות הבלתי-תלויה".²² מרכז הצה"ר בלונדון (וגרוסמן בראשו) התנגד להשקפה זו ובחזר שנשלח מטעם גוף זה הובעה ההצעה לחתור להקמת הנהלה ציונית קואליציונית "על בסיס המצע הרביזיוניסטי". על כך הגיב ז'בוטינסקי בזעם; הוא הזכיר לחבריו, כי המפלגה לא דנה באפשרות של הנהלה קואליציונית, אלא ב"הנהגה רביזיוניסטית". הוא שלל מראש הצטרפות הצה"ר להנהלה תמורת "שני כיסאות".²³ הוא חזר והביע את רגשי התחלחלותו מעצם הנחיצות "ללכת לקונגרס כדי לטבול בו שבועיים כאמבט של בוך",²⁴ ואת רתיעתו מלהמשיך "במשחק שנוא עלי ובזוי ולצרוח על פני

פולין כולה, כי אנו מוכרחים ללכת לקונגרס ולכבוש את ההסתדרות הציונית, והכל בניגוד למיטב הכרתי."²⁵

ז'בוטינסקי – יורשו של ד"ר וייצמן

תוצאות הבחירות לקונגרס הי"ז הפתיעוהו לטובה. בסיכומן כתב: "בשנים הארוכות של מלחמתי לתחיית הציונות איבדתי כמעט לגמרי את האמונה בהמוני העם; בחירות אחרי בחירות – 1925, 1927, 1929 – סיפקו לי הוכחה, כי אין כל תועלת לדבר אל מצפון העם. עכשיו אני רואה שטעיתי. אני מאושר ואני מודה ומתודה על טעותי זאת. מובן שהדברים שנתגלו בבחירות בפולין אינם מספיקים עוד, אבל זאת היא הוכחה, שהתהום בין 'הגזעים הפסיכולוגיים', אשר כתבתי עליה לא מזמן – אולי איננה כלל עמוקה כל-כך – שה'סתם-יהודי' יש לו עוד גם תבונה, גם הגיון, גם הכרה, ואפילו אומץ וכנות עד כדי להודות על טעותו ולדרוש שינוי ראדיקאלי."²⁶

עם זאת יתכן ש"יודוי" זה לא היה אלא מן השפה ולחוץ, שהרי מפלגת הצה"ר כבר נתייצבה לבחירות והיתה אמורה להשתתף בעבודת הקונגרס ושורת ההגיון היתה מחייבת שלעת כזאת מן הדין להפגין אופטימיות שבדיעבד. ואולם לאחר הקונגרס ותוצאותיו העגומות חזר והביע ז'בוטינסקי את אכזבתו ובתוך כך שוב הטעים את נחישותו לפרוש מן ההסתדרות הציונית. הבחירות הוכיחו לו בעליל, שלא ניתן "לכבוש" את הקונגרס: "אחרי הפרעות, אחרי הספר הלכן וכו' וכו' אספנו בסך הכל עשרים אחוז של הקולות."²⁷

כאמור ביקשו הרביזיוניסטים להעלות בראש תכניתם לקונגרס הי"ז את הצורך לקבוע רשמית את "המטרה הסופית" של הציונות ולחולל חילופי-גברי בהנהגה. בפגישת ראשי הצה"ר בבולון, צרפת, באפריל 1931, כלומר, חדשים אחדים לפני התכנסות הקונגרס, הושג הסכם, שלפיו נקבע, בין השאר, כי אם לא יקבל הקונגרס את ההחלטה בדבר "המטרה הסופית" תפעל ההנהלה העולמית של ברית הצה"ר למימוש הפרישה מן ההסתדרות הציונית.²⁸

ואמנם, בראשית ימי הקונגרס נשבה בין כתליו רוח התנגדות מובהקת לד"ר וייצמן ולמדיניותו. לרגע קט דומה היה כי עומדים להשתנות "סדרי-בראשית" במחנה הציוני. ד"ר וייצמן עצמו חזה את קץ דרכו, והגדיר את הנאום שהיה אמור לשאת בבאזל: "שירת הברבור שלי."²⁹ בנאומו זה התעלם כליל משאלת "המטרה הסופית" וחזר והביע את תמיכתו בעקרון ה"פארטיט" (השוויין) המדיני בארץ-ישראל לגבי היהודים והערביים, כלומר, ברעיון הדו-לאומיות. משעמדו צירי מפלגות הפועלים על כך, שהאהדה לרביזיוניסטים ולהשקפותיהם גוברת והלכת בחוגי הקונגרס, גמרו אומר בנפשם לסכל את הצעת ההחלטה בדבר "המטרה הסופית" בכל האמצעים שעמדו לרשותם. לביצוע זממם נסתייעו במברקים שהגיעו לקונגרס ערב ההצבעה המכרעת.

בפרוטוקול של ישיבת נשיאות הקונגרס נאמר, כי ב-7 ביולי, בשעה 9 בערב, הגיע מברק מארץ-ישראל, ובו אזהרה מפני קבלת החלטות מדיניות קיצוניות בעניין השאיפות הציוניות. הואיל והתעוררו בקרב חברי הנשיאות ספקות לגבי מהימנותו של המברק, הוחלט לפנות ליצחק בן-צבי בירושלים ולשאלו, אם המברק, שעליו חתומים חברי ה"הגנה" אליהו גולומב וסעדיה שושני, אמנם משקף את דעת הוועד הלאומי ונכתב בהשראתו. כן הוחלט לדחות, לפי שעה, את ההצבעה על הצעות הוועדה המדינית בנוגע ל"מטרה הסופית" ל-12 ביולי. בחליפת המברקים השתתפו כמה מעסקני הישוב: י. בן-צבי, אברהם אלמאליח, הנרייטה סולד, ניסן קצנלסון, יצחק רוקח ומשה סמילנסקי. כל אלה ביקשו להניא את צירי הקונגרס מלהחריף את המצב בארץ-ישראל "מחשש לתוצאות רציניות". ואמנם עלה בידם להפחיד רבים מן הצירים ולהחדיר בהם את התודעה, שאם תאושר הצעת ההחלטה הרביזיוניסטית יחדשו הערבים את הפרעות.³⁰

פרשה המברקים לא הובררה עד תום מעולם. בחוגי הרביזיוניסטים רווחה ההכרה, שהקנוניה נרקמה בבאול גופה, שכן לא ניתן היה, מבחינת לוח-הזמנים, לקבל מברק מטעם הוועד הלאומי, שבוודאי לא זומן לדיון בשאלה האמורה בשבת (מברק התשובה של הוועד הלאומי הגיע לבאול במוצאי-שבת, 11 ביולי).³¹ מכל מקום, הדעת נותנת, כי פרשת המברקים – אף אם לא בוויימה בבאול, היתה יזומה בידי יריבי הרביזיוניסטים בקונגרס ובארץ. השפעתה היתה מוחצת. בישיבה דראמאטית של הקונגרס הוחלט ברוב של 121 קול נגד 57 שלא להעמיד את ההצעה להחלטה.³² בסערת רוחו קרע ז'בוטינסקי את כרטיס-הציר שלו וקרא: "זה אינו קונגרס ציוני!" אחד מצירי הצה"ר הוריד את הדגל הכחול-לבן מן היציע: כהיפסק הישיבה במהומה רבה נישא ז'בוטינסקי על כתפי תומכיו, ולמחרת שוב לא חזר עוד לישיבות הקונגרס.

ימי הקונגרס האחרונים הוקדשו למשא-ומתן מתמשך על בחירתו של נשיא ההסתדרות הציונית במקומו של ד"ר וייצמן, ועל הרכב ההנהלה הציונית. ראשי המשלחת הרביזיוניסטית שותפו במשא-ומתן בהתחשב עם משקלם המדיני וכוחם המספרי, אף-על-פי שברור היה מראש שכמעט לא יתואר מצב שבו יסכימו נציגי הצה"ר ונציגי הפועלים לשמש בהנהלה אחת. דעתו של ז'בוטינסקי עצמו היתה נחרצת: או שיבחר בו הקונגרס לנשיא ההסתדרות ויפקיד בידו את המשימה להרכיב הנהלה חדשה, או שהרביזיוניסטים יסרכו להצטרף להנהלה ולשאת באחריות לפעולותיה בתור מיעוט. הוא סירב להיות חבר בקואליציה; בכך כבר נתנסה ב-1921-1922 ונתאכזב. ואולם בשעת רמדומי הקונגרס היה נתון ללחץ, הן מצד תומכיו במפלגה והן מצד "מתווכים" של המפלגות האחרות שלא ינעל את הדלת בפני הצטרפות הרביזיוניסטים להנהלה "אוהדת".

בין המועמדים לנשיאות הוזכר גם שמו של ז'בוטינסקי: "ההצעה התעלתה

בחוגים חשובים והתפשטה כאש מתלקחת בבניין הקונגרס: ההנהלה החדשה תוקם ח'בוטינסקי מיועד לשמש נשיא ההסתדרות; המשרדים בלונדון יבוטלו הלכה למעשה; מר (מאיר) גרוסמן יהיה ראש המשרד המדיני; ד"ר (סטיפן) וייז יופקד על המשרדים בארצות-הברית, והקולונל (ג'ון) פאטרסון יהיה ראש ההנהלה בארץ-ישראל. עם הנהלה זו יימנו גם נציגי 'המזרחי'.³³

עם זאת לא נראה היה לו לעורך ה'ג'ואיש כרוניקל' הסדר כזה. יש להוקיר, כמובן, את כשרונותיו של ז'בוטינסקי, והכל יודעים כי רבים נוהים אחריו, "אבל, על אף כל זאת, אם נשקיף על המצב מנקודת-מבט רחבה, אין מנוס מלהגיע למסקנה שאין להעלות על הדעת את בחירתו למנהיג התנועה, ולו גם מן הטעם הפשוט, שאין בכוחו להנהיג את התנועה בכללותה... אחד היסודות החיוניים למנהיג ציוני היום מתבטא בכך, שהוא נהנה לפחות מקורטוב של אימון ורצון-טוב מצד מעצמת המאנדאט, ושאין הוא מוחרם חרם גמור בעיני הערבים. מבחינת שני ההבטים האלה יחד הוציא עצמו ז'בוטינסקי משדה המירוץ".³⁴

ככל שייראה הדבר מוזר, ד"ר וייצמן עצמו היה מוכן לסמוך ידו על ז'בוטינסקי כעל יורשו. בראיון לסופר יט"א יעקב לנדאו הפליג המנהיג הציוני בשבחו של ז'בוטינסקי, כשרונותיו ואומץ-לבו: "אני מקווה כי ז'בוטינסקי יהיה יורשי. הוא, על כל פנים, מתנגד גלוי ואני מבכר אותו על כמה מן האחרים המצהירים כי הם ידידי, ובתוך כך מוכנים לנעוץ סכין בגבי".³⁵

מעדות אחרת עולה לנו המסקנה, שנמצאו גם אישים אחרים, שהיו מוכנים לתמוך במועמדותו של ז'בוטינסקי למשרת הנשיאות, כגון ד"ר דוד אירר, מחסידי המובהקים של ד"ר וייצמן; בהסתמכו על המסורת הדמוקרטית טען הלה כי בעקבות כשלון ההנהגה הקודמת הגיעה שעתה של האופוזיציה ליטול את הגה התנועה לידה.³⁶

ההזרמות שהוחמצה

הנסיון שנעשה לקראת סוף ימי הקונגרס לשותף את הרביוניסטים בהנהלה קואליציונית אינו מתחוויר לנו כל-צרכו ממכתבי ז'בוטינסקי עצמו, אלא שהוא מוצא את הארתו בשני מקורות אחרים. האחד הוא אברהם טולין, ממנהיגי ציוני אמריקה, שהיה מידידיו של ז'בוטינסקי ומקורב להשקפותיו. הוא מספר, כי בעצם ימי הדיונים בקונגרס על "מעשה-המרכבה" עמד ז'בוטינסקי על דעתו, שבעקבות נפילתו של ד"ר וייצמן מחייבת שורת ההגיון שהוא, ז'בוטינסקי, ראש האופוזיציה, יקבל לידו את תפקיד ניווט הספינה הציונית. לשווא ניסה טולין לשדלו להצטרף להנהלה בראשותו של מישהו אחר ולהמתין לקונגרס הבא כדי לרשתו; ז'בוטינסקי, התעקש: או ההנהגה, או לא כלום.³⁷ שעות רבות ניסו גם גרוסמן וליכטהיים לשכנע את ז'בוטינסקי לקבל את עצתו של טולין, אך ללא הועיל, עד שנתאחרה עליו השעה. לדברי טולין הסכים ז'בוטינסקי בסופו של דבר להרכב קואליציוני שבו יוקצו שני

מקומות לרביזיוניסטים. אך לעת ההיא כבר נבחר סוקולוב לנשיאות והרכב ההנהלה הושלם. "לדעתי החמיץ ז'בוטינסקי את ההזדמנות הגדולה ביותר בקאריירה הציונית שלו באותו הלילה בבאזל. אילולא דבק בעקשנות רבה כל כך בהיקשי-ההגיון שלו, היה מצטרף להנהלה, עם עוד חבר ממפלגתו, ב-1931, ובהנהלה זו, יחד עם הנציגים האמריקנים ו'המזרחי' אפשר היה להפעיל את מירב ההשפעה, וקרוב לוודאי שז'בוטינסקי היה נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית בקונגרס שלאחריו, ב-1933".³⁸

אישור למצב-דברים זה עולה לנו גם מסיפורו של המנהיג הציוני האמריקני עמנואל ניומן. הוא היה סבור, שהרביזיוניסטים "היו מסוחררים מהצלחתם, שראו בה נצחון מוחץ".³⁹ בסמכותו כחבר ב"ועדה המתמדת" ניהל ניומן שיחות עם ראשי הצה"ר ועד-מהרה נתברר לו, כי בשל הצלחתם בבחירות "הציבו להם (הרביזיוניסטים) תביעות שאינן מתקבלות על הדעת. בהנחה שהקונגרס יקבל עכשיו את הצעתם לגבי המטרה הסופית של הציונות, אמרו כי יסכימו להיכנס להנהלה הציונית בתנאי שיינתנו להם חמישים אחוזים מן המושבים... תביעותיהם לגבי הרכב ההנהלה נראו לי מוגזמות בהחלט ולא מתקבלות על הדעת... חשבתי ביני לביני, הרי זה מבחינתם מצב מצויין – הזדמנות משמיים. בהנהלה שתהיה בה קואליציה רחבה... ודאי היתה לרביזיוניסטים השפעה רבה, ואולי אפילו השפעה מכרעת. ועוד יותר אם ייכנס גם ז'בוטינסקי – כפי שציפיתי – להנהלה או כיושב-ראש או כמנהיג הרוב המייצג את הרוב בקונגרס. אבל הרביזיוניסטים לא זזו מתביעתם. אני לא הצלחתי להזיזם, שכן הם נקטו 'הכל או לא כלום'... כולנו היינו יגעים ועצבינו ממורטים. לבסוף, עם שחר, הגענו להסכם עם הנהלה של קואליציה – קואליציה בלי וייצמן ובלי הרביזיוניסטים. נחום סוקולוב עמד להיות הנשיא ויושב-ראש ההנהלה... בשעה שעמדנו בסיום הדיונים בוועדה נקראתי החוצה למסדרון. שם בצווארון זקוף מפני אוויר השחר הצונן, עמד ז'בוטינסקי. בלי להשחית מלים, הציע שאצטרף אליו ואגיע להסדר עם קבוצתו על הרכב ההנהלה הציונית. זה היה סימן ראשון לתוזה מצד הרביזיוניסטים, אך הוא בא בשעה השנים-עשרה. 'מאוחר מדי', אמרתי לו. 'כבר הגענו לידי הסכם והחלטה בוועדה לאחר ישיבה שנמשכה כל הלילה. מן הנמנע לפתוח את השאלה מחדש'. הוא פנה ממני והלך לו בלי לומר מלה; ואולי הרגיש, כמוני, כי הרביזיוניסטים התמיצו הזדמנות היסטורית".⁴⁰

ברם, חשובונם ומסקנותיהם של טולין וניומן כאחד מופרכים מיסודם. פני הציונות לא היו משתנים כל-עיקר גם אילולא החמיצו הרביזיוניסטים את ה"הזדמנות". הרי המציאות ההיסטורית באה וטפחה להם על פניהם. עקב המקרה ה"עיוור" – רצח ארלוזורוב – נחלו הרביזיוניסטים תבוסה קשה בבחירות לקונגרס הציוני ה"ח ב-1933. כל ההנחות בדבר אפשרות "כיבוש" הקונגרס וההסתדרות הציונית, אילו רק נתאזר ז'בוטינסקי סבלנות ב-1931 – נתערערו. נהפוך הוא, פנייתו של ז'בוטינסקי אל דרך העצמאות והקמתה של ההסתדרות הציונית החדשה ב-1935,

— הן-הן שהביאו להכשרת הדרך למהפכה, לטיפוח ניצני המרד לעתיד לבוא. בסיכומו של דבר ניתן לומר, כי גם בפרישתו מן ההסתדרות הציונית לא טעה. הוא בחר, כביכול, בדרך הארוכה כדי לקצר את דרך-ההגשמה לציון. גם בתחום זה היטיב לראות את הנולד.

- (1) כתבי ז'בוטינסקי, אבטוביגורפיה, ירושלים, תש"ז, עמ' 50.
 (2) *Protokoll, XVII Zionistenkongresses, London, 1931, ss. 226-231*
 (3) העולם, לונדון, 9 בספטמבר, 1930.
 (4) צוטט בנאומו של רוברט שטריק, ציר הצה"ר מאוסטריה. *Protokoll, XVII, s. 290*.
 (5) שם, עמ' 385.
 (6) שם, עמ' 389.
 (7) *Memoirs, New York, 1969, p. 114*.
 (8) כתבי ז'בוטינסקי, נאומים (1926-1905), ירושלים, תש"ז, עמ' 239.
 (9) "אפאזיציע" (יידיש), די טריבונע, לונדון, 25 בפברואר, 1921.
 (10) כתבי ז'בוטינסקי, אבטוביגורפיה, עמ' 144-145.
 (11) שם, שם.
 (12) כתבי ז'בוטינסקי, נאומים, עמ' 241.
 (13) שלושה מאמרים הקדיש ז'בוטינסקי לתוצאות הקונגרס הציוני הי"ז; הם נתפרסמו בראזסווייט, פאריס, בימים 13, 20 בספטמבר, 1931. הציטטה לקוחה מתרגום המאמר השני — "ההסתדרות הציונית הבלתי-תלחה", שפורסם בהאומה, עלון חד-פעמי, ירושלים, ב-2 באוקטובר, 1931.
 (14) שם.
 (15) מכתב מיום 22 במארס, 1928. מכון ז'בוטינסקי (מ"ז) תל-אביב.
 (16) מכתבו ליוסף ב. שכטמן מיום 5 בדצמבר, 1928, מ"ז.
 (17) מכתבו מיום 20 בינואר, 1930, מ"ז.
 (18) Joseph B. Schechtman, Yehuda Benari, *History of the Revisionist Movement* (18
 Tel-Aviv, vol. i, pp. 304-306

- 19) מכתבו לאברהם יונשל מיום 29 בדצמבר, 1930, מ"ז.
 20) יוסף ב. שכתמן, זאב ז'בוטינסקי (פרשת חיו), ספר שני, תל-אביב, 1959, עמ' 181.
 21) מכתבו לשלמה יעקבי מיום 31 באוקטובר, 1930, מ"ז.
 22) מכתבו להנהלת ברית הצה"ר מיום 2 בנובמבר, 1930, מ"ז.
 23) מכתבו ליונה מחובר 25-ו-31 בינואר, 1931, מ"ז.
 24) מכתבו ליונה מחבר מיום 10 במארס, 1931, מ"ז.
 25) מכתבו לריכארד ליכטהיים מיום 10 במארס, 1931, מ"ז.
 26) "דער זין פון די קאנגרעס-וואלן, היינט, וארשה, 19 ביוני, 1931, ובתרגומו העברי "משמעותן של הבחירות לקונגרס", העם, ירושלים, 5 ביולי, 1931.
 27) "נזאביסמוסט – אילו מאראזם" (רוסית) בראזסווייט, 30 באוגוסט, 1931, ובתרגומו העברי "עצמאות או חדלות", מגדלור, גיליון חד-פעמי, ירושלים, 9 בנובמבר, 1931.
 28) מכתבו של ז'בוטינסקי ליונה מחובר מיום 6 בספטמבר, 1931, מ"ז.
 29) *The Letters and Papers of Chaim Weizmann*, Jerusalem, 1978, vol. xv, p. 171.
 30) תיקים L9 71 ו-L168, הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים, וראה ספר תולדות ההגנה, ת"א, תש"ך-1959, כרך ב', חלק א', עמ' 492.
 31) Robert Stricker, Josef Fraenkel, ed., London, 1950, pp. 56-57. מאמרו של אוסקאר רבינוביץ: "ערדין רואה אני לגד עיני את שטרקך במוצאי אותה שבת מפורסמת של ה-11 ביולי, 1931, כאשר נקראה ישיבה משותפת של הוועדות המדינית והמתמדת. לפני שהחלה הישיבה אמר הוא לי שהוא חש משוער באוויר. משום שהשמאלים מגלים פנים משונות הלילה! כמה נכון היה נחשוט! דקות אחדות לאחר תחילת הישיבה נפתחה הדלת ומישהו הביא מברק מארץ-ישראל. מיד העבירוהו מיד ליד, הפנים לבשו רצינות האנשים החלו מתלחשים זה עם זה. היה זה מברק בו נתבקש הקונגרס לדחות בכל האמצעים את הצעת ההחלטה (כפי שהוגשה על-ידי המשלחת הרביזיוניסטית וקבעה את הקמת המדינה היהודית בארץ-ישראל כמטרת הציונות), אחרת יפרצו פתעות בארץ. על המברק היה חתום 'הוועד הלאומי'. לא עלה כלל על דעת חברי-הוועדות הנרעשים שלא היתה כל אפשרות לכנס את הוועד הלאומי בירושלים מיום ו' (היום בו הוגשה הצעת-ההחלטה) לשבת, ולזרו את העניינים עד כדי כך, שיובא מברק לישיבת הוועדות בבאול במועד. במוצאי שבת, טבעי היה ששטרקך יעמוד על התמרון הזה בהבוק אחד, והוא פנה אלי בחיובי הסאטירי-לחמצה, כאילו כדי לקרוא בעיני ולהיווכח שגם אני גיליתי את התחבולה. לחשתי לו: 'זהו מברק אמס של הקונגרס; לא יתכן שיהיה מהימן'. ובעודו נועץ בי מבטו, בלא להרים את עיניו ובלא להסתכל סביבו, הבקיע את השקט בחדר. כמלים שהלמו כמכת-רעם: 'זהו מברק מזויף! מתח עצום נשתרר בחדר, אך איש לא העז לסתור את דבריו. אהה, היושב-ראש אפילו השתמוזף בשטרקך והוא העדיף לדחות את הישיבה'.
 Protokoll XVII, s. 397 (32)
Jewish Chronicle, London, July 10, 1931 (33)
Jewish Chronicle, May 29, 1931 (34)
 35) "חירות ופגישות" (ידיד), דער טאג, ניו-יורק, 3 ו-20 באוקטובר, 1951. גישתו זו של ד"ר וייצמן מחרה ואינה מתיישבת עם התכתבותו הפרטית כימים שלאחר הקונגרס. אי-האימון שהובע לו על-ידי רוב הצירים גרם לו מפה-נפש: 'הקונגרס היה חוויה מבעיתה, לא מנקדת-מבט אישית, אלא משום שהשקפה בו תמונה מסתפלת על התנועה. המנגנים שהפעילוהו היו שגאה, נקמנות, גנב-רע וביגידה'.
The Letters and Papers, p. 175. ימי באול היו נוראים ואני מנסה לשכחם", שם, עמ' 178. ועמו יצא בייחוד על "הפאשיוס היהודי, המיוצג על-ידי הרביזיוניסטים". – מכתבו לבארון רוטשילד מיום 23 בדצמבר, 1931, שם, עמ' 235. רעיונות של ד"ר וייצמן, ורה, התבטא בלשון חדה עוד יותר: 'התופעה העגומה ביותר היתה החריפות והמרירות של ההתקפות. שהתחיל עכשיו יחידנו מכבר ז'בו להתקף את חיים. הוא הרביזיוניסטים שלו חיכו בסבלנות אחר הקלעים של ההיסטוריה להזמנות לקעקע את שיטתו הסבלנית של חיים...'. וכאן נשתרבה גם לשון – הרכיכות הנשית שלה: 'ז'בו בא לקונגרס מתוך בטחון, שיבחרהו נשיא במקום חיים. אשתו באה בלבוש שגראה לה הולם את-נשיא. אך המתנים בחר בנחום סוקלוב כנשיאה החדש של ההסתרות הציונית העולמית. זו היתה גלגלה מרה לז'בו'. – ורה וייצמן, חיי עם וייצמן, ת"א, תשכ"ח-1967, עמ' 113-114. ד"ר ארתור רופין מספר על נסיונו להפיג את מרידתו של ד"ר וייצמן המאווכב ורלוויח לו שלא כל ירכיזי הפוליטיים הם מנוולים. הוא הסכים עמי בדרך כלל, מה שאין כן רעיתי... (ש)התבטא בחריפות ובמרירות רבה'. – פרקי חיי, חלק ג', ת"א, 1968, עמ' 201. ואף העובדה שד"ר וייצמן את ד"ר חיים ארלוזורוב להיות יורשו בהנהגת התנועה (ראה עמ' 178) *The Letters & Papers*, p. 178) אינה מתיישבת עם ראייתו את ז'בוטינסקי בבחינת יורש, אלא אם כן נאמר שמנהיגותו של ד"ר ארלוזורוב היתה מיערת לעתיד לבוא.
 David Eder, J.B. Hobman, ed., London 1945, p. 195 (36)
 37) תזכיר על ז'בוטינסקי, בלא תאריך, מ"ז.
 38) שם.
 39) בירת המאבק הציוני (פרק זכרתות), ירושלים, תשל"ח, עמ' 113.
 40) שם, עמ' 115-117.